

Online ISSN:
2783-252X

Print ISSN:
3060-8171

The Sources and Methodology of Mūsā ibn Isā al-Kasravī in Determining the Chronology of the Sasanian Kings

Seyed Ali Mahmoudi Lahijani¹

Abstract

Hamza Isfahani, in his book *Tārīkh Sinī Mulūk al-Ard wa al-Anbiyā*, utilized eight books to compile the chronology of the kings of Iran, one of which was *Tārīkh Mulūk Banī Sāsān*, written by Mūsā ibn Isā Kasravī. Based on the information that Hamza provides from Kasravī and by examining historical sources such as *Tārīkh al-Tabarī* and *Tārīkh al-Kāmil* by Ibn al-Athīr, it can be concluded that Mūsā ibn Isā Kasravī, in collaboration with Ḥasan ibn ‘Alī Hamdānī (Raqqām Marāgha), compiled a list of years or a chronology of the Sasanian kings between 255 and 261 AH. This list differs from the accounts of most historians of the first four centuries of Islam. Many scholars believe that Kasravī's chronology was based on Arabic sources and that he probably used books like *Siyar al-Mulūk al-Furs*. Therefore, the question arises: What sources did Mūsā ibn Isā Kasravī use to compile the list of Sasanian kings? Did Kasravī have access to the *Xwadāy-nāmag* and Pahlavi sources, or did he primarily rely on the Arabic translations of the *Xwadāy-nāmag* (i.e., the *Siyar al-Mulūk al-Furs*)? This article, through document analysis and a comparison of the chronology of the Sasanian kings in historical sources (up to 400 AH), demonstrates that Kasravī used at least seven sources for his research, including the list of Sasanian kings found in the works of Ibn Habib and Ibn Qutayba.

Keywords: Mūsā ibn Isā al-Kasravī, Chronology of Sasanian Kings, *Siyar al-Mulūk al-Furs*, Hamza al-Isfahani, Al-Muḥabbar

Received: December 2, 2024 ∴ Revised: January 13, 2025
Accepted: February 18, 2025 ∴ Published Online: March 18, 2025

1. PhD in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran
E-mail: mahmoudi4324@gmail.com <https://orcid.org/0000000303774418>

How to cite this article:

Mahmoudi Lahijani, S. A. (2025). The sources and methodology of Mūsā ibn Isā al-Kasravī in determining the chronology of the Sasanian kings. *New Literary Studies*, 57(4), 133-160.
<https://doi.org/10.22067/jls.2025.91065.1659>

Extended Abstract

1. Introduction

What researchers know about Mūsā ibn Isā Kasravī and his book on the chronology of Iranian kings is primarily based on Hamza Isfahani's statements in *Tārīkh Sinī Mulūk al-Ard wa al-Anbiyā*. Hamza claims to have used eight books, yet he explicitly names only seven. Rosen inferred that the eighth book was likely *Tārīkh Mulūk Banī-Sāsān* by Mūsā ibn Isā Kasravī, which scribes inadvertently omitted. Kasravī mentions that he examined a book called *Khwadāy-nāmag*, which, after being translated from Pahlavi into Arabic, was titled *Tārīkh al-Mulūk al-Furs*. He further explains that through multiple meticulous comparisons of its versions, he discovered that no two copies were identical due to errors made by the translators. To ensure accuracy, he consulted Hasan ibn Ali Hamadani for his expertise in astronomical calculations (*zij*). Together with Hasan ibn Ali Hamadani, Kasravī cross-referenced the regnal years of the Arsacid and Sasanian dynasties with the Alexandrian chronology recorded in astronomical tables.

2. Method

Mūsā ibn Isā Kasravī and other early Islamic historians did not construct the chronology of Iranian kings based on personal opinions; instead, they relied on trusted sources. In this regard, Hamza Isfahani's identification of sources is particularly significant. By examining similarities and differences in the Sasanian chronology across historical texts from the first four centuries of Islam, these accounts can be classified into three distinct categories. This article applies document analysis, comparing Kasravī's list with those of early Islamic historians to answer the key questions: What were Kasravī's sources and methods for compiling the Sasanian chronology? Did he use the *Khwadāy-nāmag* or its Arabic translations (*Siyar al-Mulūk al-Furs*)?

3. Results

According to Hamza Isfahani, citing Kasravī, the duration of Sasanian rule from Ardashir I to Yazdegerd III was recorded as 786 years and 289 days. However, Kasravī adjusted this to 696 years and 9 days. Hamza's own chronology, derived from a *Zij*, differed from Kasravī's by 90 years, 9 months, and 10 days. This suggests Kasravī used an astronomical table, likely one of the *Zijs* authored by Abu al-Abbas al-Neyrizi, identified by Ibn al-Nadim as the author of *al-Zij al-Kabir* and *al-Zij al-Saghir*.

Kasravī's chronology closely aligns with Abu Jafar Muhammad ibn Habib al-Baghdadi (d. 245 AH), particularly from Hormizd II to Yazdegerd III, showing consistency in fifteen entries. Ibn Habib recorded the Sasanian period as 419 years and 5 months, significantly shorter than Kasravī's 600 years, indicating he did not rely on a *Zij*. Notably, Ibn Habib assigned Kavad I a reign of 43 years, which matches Kasravī's figure from *al-Siyar al-Saghir*, whereas *al-Siyar al-Kabir* states 68 years. This suggests Ibn Habib's list aligns with *al-Siyar al-Saghir*, a source Kasravī used.

Another source with similarities to Kasravī's chronology is Hamza's citation of the kings of Iraq al-'Arab or the Lakhmids. Some reign durations match only Kasravī's account. For example, Bahram I's rule of 9 years and 3 months and Bahram II's 23-year reign appear only in Kasravī's list. Bahram III's reign is given as 13 years and 6 months in one list and 13 years and 4 months by Kasravī, showing close agreement. The total duration in this list is 451 years and 4 months, indicating that it was not based on a *Zij*.

Ibn Qutayba's *al-Ma'arif* also shares elements with Kasravī's list, though it belongs to a different branch of historical accounts. They align in five instances: Bahram II's 17-year rule, Narseh's 9 years, Bahram V's 23 years, Yazdegerd II's 18 years and 5 months, and Piroz II's 2 months. The identical duration of Yazdegerd II's reign in both accounts suggests that Kasravī either directly referenced Ibn Qutayba's work or relied on a shared source.

Overall, Kasravī's Sasanian chronology appears to be a synthesis of multiple sources. While his reliance on a *Zij* aligns with Hamza's observations, many of his figures match historical lists unrelated to astronomical tables.

4. Discussion and Conclusion

The comparison of Mousa Isa Kasravī's list with the lists of historians from the first four centuries of Islam reveals that Kasravī relied on at least seven sources to compile his own list:

1. With the assistance of Hasan ibn Ali Hamadani, he extracted the chronology of Sasanian kings from the book of *Zij* (probably the *Zij al-Kabir* by Neyrizi). Kasravī then compared this chronology with other lists and chronologies of Sasanian kings. If the chronology obtained from the *Zij* matched one of his sources, he included it in his work.
2. The list of Sasanian kings found in *Al-Muhabbar*, authored by Abu Ja'far Muhammad ibn Habib al-Baghdadi (d. 245 AH). It is likely that these accounts originated from *al-Siyar al-Saghir*. Kasravī incorporated the chronologies of

"Hormizd I", "Hormizd II", "Shapur II", "Ardashir II, son of Hormizd", "Balash, son of Peroz I", "Kavad I", "Khosrow I", "Khosrow II", "Kavad II, son of Khosrow II", "Ardashir III, son of Kavad II", "Shahrbaraz", "Khosrow III", "Azarmidokht", "Farrukhzad, son of Khosrow II", and "Yazdegerd III" from this source into his list.

3. The list Hamza Isfahani provided, covering Sasanian kings under the rule of the Lakhmids (the rulers of Iraq). From this list, Kasravī included only the chronologies of "Bahram I, son of Hormizd", and "Bahram II".
4. The narrative found in Ibn Qutayba's *Al-Ma'arif*, from which Kasravī recorded the chronologies of "Bahram II", "Narseh, son of Bahram III", "Bahram V", "Yazdegerd II, son of Bahram V", and "Piroz II (Gushnasp-Bandeh)".
5. The chronology of "Kavad I", which Kasravī derived from the *al-Siyar al-Kabir*.
6. Considering that the chronologies of "Hormizd IV" do not align with any of the other sources, it can be inferred that Kasravī relied on at least two additional sources that remain unknown. While some of these chronologies might have been taken from the *al-Siyar al-Kabir*, no specific source confirming this is present among the accounts of the historians from the first four centuries of Islam.

Overall, Kasravī's methodology for selecting the chronology of Sasanian kings demonstrates that he did not rely on Pahlavi sources (*Khwadāy-nāmag*). Instead, he focused on Arabic sources (*Siyar al-Mulūk al-Furs*).

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2025.91065.1659>

شاپای الکترونیکی:

۲۷۸۳-۲۵۲X

شاپای چاپی: ۳۰۶۰-۸۱۷۱

منابع و روش موسی بن عیسی کسروی در انتخاب سال‌شمار شاهان ساسانی

سید علی محمودی لاهیجانی^۱

چکیده

حمزه اصفهانی در کتاب تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء از هشت کتاب برای تدوین سال‌شمار شاهان ایران استفاده کرده که یکی از آن‌ها کتاب تاریخ ملوک بنی‌ساسان نوشته موسی بن عیسی کسروی بوده است. براساس اطلاعاتی که حمزه از قول کسروی ارائه کرده است و با بررسی منابع تاریخی مانند تاریخ طبری و تاریخ کامل ابن‌اثیر می‌توان نتیجه گرفت که موسی بن عیسی کسروی با همکاری حسن بن علی همدانی (رقم مراغه) در فاصله سال‌های ۲۶۱-۲۵۵ق. فهرستی از سنوآت یا سال‌شمار شاهان ساسانی تنظیم کرده است. این فهرست با روایت بیشتر تاریخ‌نگاران چهار قرن نخست اسلامی تفاوت دارد. بسیاری از پژوهشگران بر این باورند که سال‌شمار کسروی مبتنی بر منابع عربی بوده و او احتمالاً از کتاب‌های سیر ملوک الفرس استفاده کرده است. از این رو، این پرسش مطرح می‌شود که موسی بن عیسی کسروی برای تنظیم فهرست شاهان ساسانی از چه منابعی استفاده کرده است؟ آیا کسروی *خداي‌نامه* و منابع پهلوی را در اختیار داشته یا ترجمه‌های عربی *خداي‌نامه* (کتاب‌های سیر ملوک الفرس) را پیش چشم داشته است؟ این مقاله به روش تحلیل اسناد و مقایسه سال‌شمار شاهان ساسانی در منابع تاریخی (تا سال ۴۰۰ق.) نشان داده است که کسروی دست کم از هفت منبع برای پژوهش خود استفاده کرده است که از جمله آن‌ها می‌توان به فهرست شاهان ساسانی در کتاب *معجری* و ابن‌قتیبه اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها: موسی بن عیسی کسروی، سال‌شمار شاهان ساسانی، سیر ملوک الفرس، حمزه اصفهانی، معجری.

دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۲، بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۲۴، پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۳۰، انتشار برخط: ۱۴۰۳/۱۲/۲۸

نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۲۷، زمستان ۱۴۰۳، صص ۱۳۳-۱۶۰
مقاله پژوهشی

۱. دانش‌آموخته دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

E-mail: Mahmoudi4324@gmail.com

<https://orcid.org/0000000303774418>

ارجاع به این مقاله:

محمودی لاهیجانی، س. ع. (۱۴۰۳). منابع و روش موسی بن عیسی کسروی در انتخاب سال‌شمار شاهان ساسانی.

جستارهای نوین ادبی، ۵۷(۴)، ۱۶۰-۱۳۳. <https://doi.org/10.22067/jls.2025.91065.1659>

مقدمه

آنچه پژوهشگران از موسی بن عیسی کسروی و کتاب او درباره سال‌شمار شاهان ایران می‌دانند، به واسطه سخنان حمزه اصفهانی در کتاب *تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء* است. حمزه منابع خود را این‌گونه معرفی کرده است: «هشت جلد کتاب در این مورد به دست آوردم که عبارت‌اند از: کتاب *سیر ملوک الفرس* من نقل ابن المقفع و کتاب *سیر ملوک الفرس* من نقل محمد بن الجهم البرمکی و کتاب *تاریخ ملوک الفرس* المستخرج من خزانه المأمون و کتاب *سیر ملوک الفرس* من نقل زادویه ابن شاهویه الاصبهانی و کتاب *سیر ملوک الفرس* من نقل او جمع محمد بن بهرام بن مطیار الاصبهانی و کتاب *تاریخ ملوک بنی ساسان* من نقل او جمع هشام بن قاسم الاصبهانی و کتاب *تاریخ ملوک بنی ساسان* من اصلاح بهرام بن مردانشاه موبد کوره شاپور من بلاد فارس» (اصفهانی، بی‌تا، صص. ۸-۹؛ ۱۳۴۶، ص. ۷). به گفته حمزه اصفهانی، او از هشت کتاب استفاده کرده است، اما در گفته او عنوان هفت کتاب دیده می‌شود. در این مورد، روزن (Rosen) دریافت که کتاب هشتم باید کتاب *تاریخ ملوک بنی ساسان* نوشته موسی بن عیسی کسروی باشد که کاتبان آن را از قلم انداخته‌اند (روزن، ۱۳۸۲، صص. ۲۵-۵۲). همچنین حمزه در فصل دوم از کتاب خود به سخنان موسی بن عیسی کسروی در فراهم آوردن سال‌شمار شاهان پرداخته و از قول او نوشته است: «موسی کسروی گوید: در کتاب موسوم به *خدای‌نامه* که چون از فارسی به عربی ترجمه شد، به *تاریخ ملوک الفرس* موسوم گردید نگرستم و در نسخه‌های آن چندین بار دقت و استقصا کردم، همه آن‌ها با یکدیگر اختلاف داشتند تا آنجا که دو نسخه یک‌نواخت و مطابق نیافتم و این اختلاف در نتیجه اشتباه مترجمان از زبانی به زبان دیگر به وجود آمده بود. آنگاه نزد حسن بن علی همدانی رقام مراغه که در کار زیچ از همه کسانی که دیده بودم داناتر بود، رفتم و رئیس شهر علاء بن احمد نیز حاضر بود. با حسن مذکور به مقابله سال‌های فرمانروایی طبقه سوم و چهارم پادشاهان ایران پس از اسکندر یعنی اشکانیان و ساسانیان با تاریخ اسکندر که به حساب منجمان در زیچ‌ها مندرج بود پرداختیم» (اصفهانی، بی‌تا، صص. ۱۶-۱۷؛ ۱۳۴۶، ص. ۱۳).

پژوهشگران باتوجه به اطلاعاتی که کسروی در ادامه سخنانش آورده است به تحلیل مطالب او پرداخته‌اند. آن‌ها کوشش کرده‌اند تا اطلاعاتی درباره کتاب‌ها، زندگی، روش پژوهش و محتوای کتاب *تاریخ ملوک بنی ساسان* کسروی به دست آورند؛ زیرا منابع هشتگانه‌ای که حمزه از آن‌ها یاد می‌کند، می‌تواند در شناخت *خدای‌نامه پهلوی* و محتوای آن کمک کند. شناخت *خدای‌نامه پهلوی* و روش کار مترجمان آن نیز می‌تواند اطلاعات دقیق‌تری از منابع شاهنامه فردوسی و شیوه کار گردآورندگان *شاهنامه ابومنصوری* فراهم آورد؛ بنابراین، در این مقاله کوشش شد مطالب موسی بن

عیسی کسروی با مطالب تاریخ‌نگاران چهار قرن نخست اسلامی مقایسه شود تا بتوان منابع و شیوه کار کسروی را بازشناخت.

بیان مسئله و پرسش‌های پژوهش

پژوهشگران درباره موسی بن عیسی کسروی به تحلیل سخنان حمزه اصفهانی پرداخته و نظرات گوناگونی درباره منابع کسروی مطرح کرده‌اند. برخی با یافتن نام کسروی در کتاب *المحاسن والأضداد* و کتاب *الفهرست* ابن ندیم بر این باورند که کسروی، مترجم *خدای‌نامه* پهلوی به عربی بوده است، درحالی که برخی دیگر معتقدند که کسروی باید ترجمه‌های عربی *خدای‌نامه* را دیده و با همین ترجمه‌های عربی، سال‌های پادشاهی شاهان ایران را اصلاح کرده باشد؛ اما نکته‌ای که پژوهشگران به آن توجه نکرده‌اند، سال‌شمارها یا سنوات پادشاهان ساسانی است که حمزه اصفهانی به نقل از کسروی آورده است. این بی‌توجهی شاید به دلیل سخنان نولدکه (Nöldeke) و روزن باشد. آن‌ها معتقد بودند که فهرست کسروی تصنعی است و با خیال‌پردازی‌های گاه‌شماری شاخ و برگ داده شده و به همین دلیل این فهرست کاملاً غیرقابل استفاده است (نولدکه، ۱۳۵۸، ص. ۵۹۸؛ روزن، ۱۳۸۲، صص. ۴۱-۴۲). البته پیش از نولدکه و روزن، حمزه اصفهانی (بی‌تا، ص. ۲۳) و بیرونی (۱۸۷۸، ص. ۱۱۹) نیز روش کسروی را در فراهم آوردن سال‌شمار شاهان ساسانی نقد کرده‌اند، اما برخلاف نظر نولدکه و روزن، باید فهرست کسروی را از زاویه دیگری بررسی کرد. در مورد کسروی و دیگر تاریخ‌نگاران قرن‌های نخستین اسلامی باید توجه داشت که آن‌ها سال‌شمار شاهان را با اجتهاد شخصی خود نمی‌نوشتند؛ بلکه بر اساس منابع مورد اعتمادشان سال‌شمار شاهان را انتخاب می‌کردند. در این مورد توجه به معرفی منابع توسط حمزه اصفهانی اهمیت ویژه‌ای دارد. با توجه به این نکته، نگارنده با مقایسه شباهت‌ها و تفاوت‌های سال‌شمار شاهان ساسانی در متن‌های تاریخی‌ای که تا سال ۴۰۰ ق. نوشته شده است به این نتیجه رسید که این منابع را می‌توان به سه گروه یا سه شاخه متفاوت تقسیم کرد که به دلیل حجم بالای مطالب و محدودیت مقاله‌های پژوهشی به‌ناچار باید این سه گروه یا سه شاخه را در سه مقاله مجزا تحلیل کرد. در این مقاله با مقایسه فهرست کسروی با فهرست تاریخ‌نویسان چهار قرن نخست اسلامی کوشش شد تا به این پرسش‌ها پاسخ داده شود: منابع و روش کسروی برای تنظیم سال‌شمار و فهرست شاهان ساسانی چه بوده است؟ آیا کسروی از *خدای‌نامه* پهلوی استفاده کرده یا از ترجمه‌های عربی *خدای‌نامه* (سیر *ملوک الفرس*) بهره برده است؟ کتاب‌های *سیر الکبیر* و *سیر الصغیر* چه کتاب‌هایی بوده که کسروی از آن‌ها سال‌شمارهایی را انتخاب کرده است؟

پیشینه پژوهش

نولدکه معتقد بود زمان حیات کسروی در حدود سال ۸۷۰ م. (۲۵۷ ق.) بوده است و اشتباهاتی که کسروی درباره گاهشماری پادشاهان ایران برمی شمرد باید با توجه به ترجمه‌های عربی و اختلاف در تحریرهای عربی *خدای‌نامه* باشد (نولدکه، ۱۳۵۸، صص. ۲۰-۲۱). نولدکه درباره فهرست کسروی نوشته است: «فهرست ساختگی موسی بن عیسی مطلقاً به درد نمی خورد، این شخص حتی چند پادشاه تازه از خود جعل کرده است» (نولدکه، ۱۳۵۸، ص. ۵۹۸). نخستین بار روزن با توجه به نقل قول‌هایی از کسروی در کتاب *المحاسن و الأضداد* منسوب به جاحظ (۲۵۵ ق.) به این نتیجه رسید که کسروی مذکور در این کتاب همان موسی بن عیسی کسروی در کتاب *تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء* نوشته حمزه اصفهانی (۳۵۰ ق.) است که نام و عنوان کتاب او در فهرست حمزه از قلم افتاده است و باید کتابی با عنوان «تاریخ ملوک بنی ساسانی من اصلاح موسی بن عیسی الکسروی» به فهرست حمزه افزوده شود. روزن بر این باور بود که کسروی در حدود سال ۲۴۵-۲۴۷ ق. براساس *خدای‌نامه پهلوی* کتاب کاملی درباره شاهان ایران تألیف کرده که نویسنده *مجموع التواریخ* از این کتاب با عنوان *سیر الملوک* یاد کرده است (روزن، ۱۳۸۲، صص. ۲۸-۴۹).

کریستن سن (Christensen) ابتدا معتقد بود که کسروی چندین نسخه از ترجمه ابن مقفع را با هم مقایسه کرده و به این نتیجه رسیده است که دو نسخه از این ترجمه را نمی توان یافت که با هم تطابق داشته باشد (کریستن سن، ۱۳۹۳، صص. ۸۳-۸۴)؛ اما پس از خواندن تحقیقات روزن به این نتیجه رسید که اثر ابن مقفع کهن ترین ترجمه بوده است و کسانی مانند کسروی با منابع خود مستقلانه تر و ناقدانه تر رفتار کرده اند و نسخه های *خدای‌نامه* را با هم مقایسه و اختلافات آن‌ها را معین کرده اند. سپس اصلاحاتی جسورانه انجام داده اند و با افزودن نکاتی از منابع دیگر و با ابداع نکته‌هایی برای توجیه ناهماهنگی موجود در منابع، کوشیده اند تا صورت اصلی داستان‌ها را بازسازی کنند (کریستن سن، ۱۳۹۳، صص. ۳۹۳-۳۹۵).

تقی زاده نیز با پیروی از پژوهش روزن و با اصلاح برخی مطالب بر این نظر بود که کسروی در حدود سال ۲۵۳ ق. کتابی درباره پادشاهان ساسانی نوشته است؛ زیرا جاحظ در کتاب *المحاسن و الأضداد* مطالب فراوانی از کسروی یاد کرده است. کسروی کتابی نیز درباره نوروژ و مهرگان داشته است که جاحظ و بیرونی از آن مطالبی آورده اند. به گفته تقی زاده، بیرونی در *آثار الباقیه* به روایتی اشاره کرده که در آن کسروی از آذرخور موبد متوکل (۲۳۲-۲۴۷ ق.) درباره مهرگان مطلبی شنیده است؛ از این رو کسروی باید با این موبد معاصر بوده باشد (تقی زاده، ۱۳۴۹، صص. ۱۰۲-۱۰۳).

و ۱۰۴-۱۰۵). از سوی دیگر، تقی‌زاده باتوجه‌به سخنان حمزه اصفهانی می‌نویسد که کسروی باید ترجمه عربی *خدای‌نامه*‌ها را دیده و با همین ترجمه‌های عربی سال‌های پادشاهی شاهان ایران را اصلاح کرده باشد (تقی‌زاده، ۱۳۴۹، ص. ۱۱۰). نظر نوری عثمان (۱۳۵۴، صص. ۲۹۰-۳۰۲) و صفا (۱۳۸۹، صص. ۶۸-۷۰) درباره کسروی نیز تکرار سخنان روزن است. همچنین اذکابی پژوهش تقی‌زاده را تکرار کرده است (بیرونی، ۱۳۹۲، صص. ۵۹۹-۶۰۰ و ۶۱۵).

خطیبی پژوهش روزن درباره از قلم افتادن نام کسروی و عنوان کتابش در فهرست حمزه را درست می‌داند، اما این نظر روزن را رد می‌کند که نویسنده *مجم‌التواریخ* از کتاب *سیرالملوک* نوشته کسروی استفاده کرده است. او می‌نویسد که داستان بلاش و شاهزاده خانم هندی در کتاب *نهایه الأرب فی أخبار الفرس و العرب* از قول ابن مقفع آمده است و نویسنده *مجم‌التواریخ* باید از همین منبع استفاده کرده باشد. خطیبی همچنین می‌نویسد که نظر روزن مبنی بر اینکه کسروی نام برخی شاهان ساسانی مانند یزدگرد نرم‌خو (لین) را در خیال خلق کرده است، درست نمی‌نماید (خطیبی، ۱۳۹۳، صص. ۶۸۶-۶۸۸).

هامین آنتیلا (Hameen-Anttila) معتقد است کتاب *المحاسن و الأضداد* منسوب به جاحظ است و این گفته روزن را نمی‌توان پذیرفت که کسروی کتاب جاحظ همان موسی بن عیسی کسروی است؛ زیرا در کتاب‌های دیگر جاحظ، از نام کسروی خبری نیست. او همچنین استدلال روزن را رد می‌کند درباره اینکه کتاب کسروی مطالبی درباره *خدای‌نامه* داشته است که داستان‌های هندی هم در آن آمده بود. باید فرض کرد که کسروی کتاب خود را براساس ترجمه‌های عربی متون پهلوی نوشته است. ممکن است کسروی کتاب خود را با تاریخ ایرانیان هماهنگ کرده باشد یا آن‌گونه که از سخنان حمزه برمی‌آید فهرستی خشک از گاه‌نگاری شاهان ایران تنظیم کرده باشد. اینکه کسروی از متون پهلوی مستقیم استفاده کرده باشد جای تردید است. هامین آنتیلا عنوان کتاب کسروی را *تاریخ ملوک بنی‌ساسان* می‌داند که فقط مطالبی درباره ساسانیان در آن آمده بود؛ به این معنی که کسروی کتاب *خدای‌نامه* را ترجمه نکرده، بلکه از بخش ساسانیان آن استفاده کرده است. کتاب کسروی اثری جدید بوده که تا حدودی مبتنی بر *خدای‌نامه* بوده است، اما اشاره به *سیر الکبیر و سیر الصغیر* در گفته‌های کسروی نشان می‌دهد که او دست کم از دو ترجمه عربی از تاریخ ملی ایرانیان استفاده کرده است. اشاره کسروی به بازگرداندن صلیب در زمان بوران‌دخت نشان می‌دهد که کسروی از متون ایرانی مانند *خدای‌نامه* مطالب خود را اخذ نکرده است؛ بلکه از متونی استفاده کرده که مطالبی مانند بازگرداندن صلیب در زمان بوران‌دخت را در حواشی و تعلیقات داستان‌ها افزوده‌اند یا خود کسروی این را افزوده است. هامین

آنتیلا در پایان می‌نویسد که مطالب جاحظِ دروغین در کتاب *محاسن والأضداد* دربارهٔ نوروز و مهرگان ممکن است از کتاب *الأعیاد و نواریز* منسوب به علی بن مهدی الکسروی باشد. احتمالاً روایت اول و دوم مربوط به کتاب *الخصال* علی بن مهدی و روایت سوم از کتاب *الاعیاد و نواریز* اوست. همچنین دربارهٔ نقل قولی که بیرونی در آثار الباقیه از کسروی آورده است، باید احتمال داد که این نقل قول به علی بن مهدی اشاره دارد و حتی مطالب *المحاسن والأضداد* نیز به احتمال فراوان از علی بن مهدی کسروی بوده است (Hameen-Antila, 2018, pp. 76-89؛ هامین آنتیلا، ۱۳۹۹، صص. ۹۷-۱۱۰).

موسی بن عیسی کسروی

ابن ندیم (۳۸۰ق.) در *الفهرست* به «موسی بن عیسی الکسروی» اشاره کرده و دو کتاب از او نام برده است: کتاب *حب الأوطان* و کتاب *مناقضات من زعم انه لا ینبغی ان یقتدی القضاة فی مطاعهم بالائمه و الخلفاء* (ابن ندیم، ۲۰۱۳، ص. ۱۸۵؛ ۱۳۸۱، ج ۱، ص. ۲۱۰). اما کتابی دربارهٔ تاریخ پادشاهان ایران یا پادشاهان ساسانی از کسروی معرفی نکرده است. هر چند در ذیل «مؤلفان کتاب‌های فارسی به عربی» از «موسی بن عیسی الکردی (الکسروی)» نام برده و این نیز احتمالاً با توجه به سخنان حمزه اصفهانی بوده است (ابن ندیم، ۲۰۱۳، ص. ۳۴۲؛ ۱۳۸۱، ج ۲، ص. ۴۴۶).

در کتاب *تاریخ طبرستان* (تألیف ۶۱۳ق.) نوشتهٔ ابن اسفندیار دربارهٔ کسروی آمده است: «اما احوال بیوراسب و حکایات او که مأمون عبدالله خلیفه تفحص حال او فرمود و بعهد هرمزدشاه و خسرو پرویز و حکایت موسی بن عیسی الکسروی که در کتاب *نیروز و مهرجان* آورده است و حکایت کنیزک و حرّة الیسعیه چون از عقل دور است و از اخبار اصحاب شریعت منقول نیست ترک کردم تا خوانندگان بر تکاذیب حمل نکنند» (ابن اسفندیار، ۱۳۲۰، ص. ۸۳). از سخنان ابن اسفندیار معلوم می‌شود که کسروی کتابی با عنوان *نیروز و مهرجان* داشته است و شاید از همین کتاب است که بیرونی در *آثار الباقیه* (۳۹۰ق.) در فصل «القول علی ما فی شهر الفرس من الاعیاد» به شخصی با عنوان کسروی اشاره کرده که از موبد متوکل مطالبی دربارهٔ مهرگان شنیده است (بیرونی، ۱۸۷۸، ص. ۲۲۳).

اسماعیل پاشا بغدادی (۱۲۵۵-۱۳۳۹ق.) در کتاب *هدایة العارفين، اسماء المؤلفین و آثار المصنفین* به شخصی با نام موسی بن عیسی البغدادی الادیب مشهور به کسروی، وفات ۱۸۶ق. اشاره کرده و کتاب‌های *حب الأوطان*، کتاب *مناقضات من زعم انه لا ینبغی ان یقتدی القضاة فی مطاعهم بالائمه و الخلفاء* را از او دانسته است (اسماعیل پاشا بغدادی، ۱۹۵۱، ج ۲، ص. ۴۷۷). به گفتهٔ هامین آنتیلا (2018, p. 86؛ ۱۳۹۹، ص. ۱۰۷) تاریخ وفات کسروی به احتمال فراوان ۲۸۶ق. بوده که اسماعیل بغدادی آن را به اشتباه ۱۸۶ق. نوشته است؛ زیرا خطیب بغدادی (۳۹۲-۴۶۳ق.) در

کتاب تاریخ بغداد به «موسی بن عیسی بغدادی» و مطلبی از او در سال ۲۵۰ ق. اشاره کرده است (خطیب بغدادی، ۲۰۱، ج ۱۵، ص. ۳۵). البته پیش از هامین آنتیلا، جلیل العظیة در مقدمه کتاب الحنین الی الأوطان به این موضوع پرداخته است که تاریخ وفات کسروی باید پس از سال ۱۸۶ ق. باشد (المرزبان الکرخی البغدادی، ۱۹۸۷، ج ۱۶، ص. ۱۳۳).

در کتاب المحاسن و الأضداد منسوب به جاحظ در چند بخش مطالبی از کسروی آمده است: «محاسن الصبر علی الحبس؛ محاسن وفاء النساء و ضلّة؛ محاسن الثیروز و المهرجان» (الجاحظ، ۱۳۲۴، صص. ۳۵ و ۱۶۳-۱۶۷ و ۱۶۸-۱۷۲ و ۲۳۳-۲۳۷). فاتحی نژاد (۱۳۷۰، ج ۱۷، صص. ۲۱۷-۲۱۹) دلایل متعددی آورده که باتوجه به آنها می توان گفت که کتاب المحاسن و الأضداد نوشته جاحظ نبوده است. از سوی دیگر، رحمتی (۱۳۹۶، صص. ۶-۱۰) بر این باور است که این کتاب نوشته موسی بن عیسی کسروی است که آن را به جاحظ منسوب کرده اند. او به کتاب المحاسن و المساوی نوشته ابراهیم بن محمد البیهقی (زنده در ۳۲۰ ق.) اشاره کرده که بسیاری از مطالب آن با کتاب المحاسن و الأضداد یکسان است و در آن بارها به کسروی اشاره شده است (البیهقی، ۱۹۷۰، صص. ۲۸۵، ۳۴۹، ۳۹۹، ۵۳۴، ۵۶۷).

از آنجاکه نام کسروی در کتاب المحاسن و الأضداد و کتاب المحاسن و المساوی نیامده، نمی توان به یقین کتاب المحاسن و الأضداد را نوشته موسی بن عیسی کسروی دانست، اما تردید در انتساب کتاب دیگری به جاحظ این احتمال را قوت می بخشد که دست کم سخنان کسروی در کتاب المحاسن و الأضداد برگرفته از سخنان موسی بن عیسی کسروی بوده است. جلیل العظیة در مقدمه کتاب الحنین الی الأوطان نوشته محمد بن سهل بن المرزبان الکرخی البغدادی بر این باور است که کتاب دیگری با عنوان الحنین الی الأوطان نوشته جاحظ، باید نوشته موسی بن عیسی کسروی باشد؛ زیرا مطالبی در کتاب مرزبان کرخی از قول کسروی آمده است که در کتاب الحنین الی الأوطان جاحظ نیز دیده می شود؛ از این رو کتاب را باید از فهرست آثار جاحظ حذف کرد (المرزبان الکرخی البغدادی، ۱۹۸۷، ج ۱۶، صص. ۱۳۰-۱۳۱؛ رحیمی، ۱۳۹۶، صص. ۷-۸).

اگر سخنان کسروی در کتاب المحاسن و الأضداد و کتاب المحاسن و المساوی از موسی بن عیسی کسروی نباشد، باید این سخنان را از کسروی دیگری دانست که در ادامه به سه تن از آنها اشاره خواهد شد:

ابن ندیم به شخصی با نام «علی بن مهدی کسروی با کنیه ابوالحسین» اشاره کرده که ابتدا ادب آموز فرزندان هارون بن علی بن یحیی (۲۵۱-۲۸۸ ق.) بوده و پس از آن به ابونجم بدر معتضدی (۲۸۹ ق.) پیوسته و ابونجم بدر معتضدی

در زمان خلیفه معتضد فرمانده کل سپاه بوده است. ابن ندیم می نویسد که کتاب *الخصال*، کتاب *مناقضات من زعم انه لا ینبغی ان یقتدی القضاة فی مطاعهم بالائمه و الخلفاء* و این کتاب به کسروی کاتب (موسی بن عیسی کسروی) نسبت داده شده است و کتاب *الاعیاد و النوازیز* و کتاب *مراسلات الاخوان و مجابآت الخلان* نوشته اوست (ابن ندیم، ۲۰۱۳، ص. ۲۱۴؛ ۱۳۸۱، ج ۱، ص. ۲۴۷). ابن نجّار بغدادی (۶۴۳ق.) و صفدی (۲۰۰۰، ج ۲۲، ص. ۱۵۲) نیز به او اشاره کرده اند و ابن نجّار بغدادی درباره او نوشته است: «علی بن مهدی، با کنیه ابوالحسن (ابوالحسنین) اصفهانی، معروف به کسروی» (ابن نجّار بغدادی، ۲۰۰۴، ج ۱۹، صص. ۱۴۵-۱۴۸). اسماعیل پاشا بغدادی نیز درباره او نوشته است: «علی بن مهدی بن علی بن مهدی الکسروی الاصبهانی الاصل البغدادی، وفات در حدود سال ۳۳۰ق.» (اسماعیل پاشا بغدادی، ۱۹۵۱، ج ۱، ص. ۶۷۸). پیش از این اشاره شد که هامین آنتیلا نقل قول بیرونی در *آثار الباقیه و مطالب المحاسن و الأضداد* را به احتمال فراوان از علی بن مهدی کسروی می داند (Hameen-Anttila, 2018, pp. 76-89؛ هامین آنتیلا، ۱۳۹۹، صص. ۹۷-۱۱۰).

ابن ندیم از شخص دیگری به نام «یزدجرد بن مهبندان الکسروی» نیز نام برده که در زمان خلیفه معتضد (خلافت: ۲۷۹ق، وفات: ۲۸۹ق.) می زیسته و کتاب *فضائل بغداد* و صفتها و کتاب *الدلائل علی التوحید من کلام الفلاسفة* نوشته اوست (ابن ندیم، ۲۰۱۳، ص. ۱۸۵؛ ۱۳۸۱، ج ۱، ص. ۲۱۰). تنوخی (۳۸۴ق.) در کتاب *نشوار المحاضرة و أخبار المذاكرة* به «سهلون و یزدجرد پسران مهمندار الکسروی» اشاره کرده است (التنوخی، ۱۹۹۵، صص. ۲۰۷-۲۰۸). صفدی (۷۶۴ق.) نیز در کتاب *الوافی بالوفیات* نام «سهلون بن مهبنداد الکسروی» را آورده که از اهالی فارس بوده و برادری به نام یزدجرد داشته است. صفدی نوشته است که او شعر می سرود و کتابهای فارسی را به عربی ترجمه می کرد (الصفدی، ۲۰۰۰، ج ۱۶، ص. ۱۷). او در جای دیگر نیز به «یزدجرد [د] بن مهبنداد الکسروی با کنیه أبوسهل» اشاره کرده است (الصفدی، ۲۰۰۰، ج ۲۸، ص. ۶).

تاریخ تألیف کتاب موسی بن عیسی کسروی

پیش از آنکه به شیوه پژوهش کسروی پرداخته شود، باید به این موضوع اشاره کرد که کسروی کتاب تاریخ ملوک بنی ساسان را در چه تاریخی نوشته است. تقی زاده در این باره می نویسد که کسروی کتاب خود را در حدود سال ۲۵۳ق. نوشته است؛ زیرا جاحظ (متوفی سال ۲۵۵ق.) در کتاب *المحاسن و الأضداد* به روایت های او درباره پادشاهان ساسانی اشاره کرده است. از سوی دیگر علاء بن احمد ازدی که کسروی به او اشاره کرده، عامل یوسف بن محمد بن یوسف مروزی (۲۳۷ق.) والی ارمنستان بوده که در سال ۲۵۰ق و ۲۵۱ق. از طرف بغا معروف به شرابی باز، عامل

خراج ارمنستان و پس از آن در سال ۲۵۲ق. حاکم آذربایجان شده است و در سال ۲۶۰ق. وی را به قتل رسانده‌اند. از این رو علاء بن احمد امکان ندارد که پیش از سال ۲۵۱ق. حاکم مراغه بوده باشد و احتمالاً کسروی نیز کتاب خود را پس از سال ۲۵۱ق. نوشته است (تقی‌زاده، ۱۳۴۹، صص. ۱۰۲-۱۰۳).

طبری می‌نویسد که علاء بن احمد در سال ۲۵۱ق. عامل بغای شرابی بر خراج و املاک ارمنیه بوده است (الطبری، بی‌تا، ص. ۱۹۵۴؛ ۱۳۷۵، ج ۱۴، ص. ۶۱۷۹) و در جای دیگر می‌نویسد که در زمان خلافت معتز (۲۵۵-۲۵۲ق.)، علاء بن احمد، عامل ارمنیه بوده است (الطبری، بی‌تا، ص. ۱۹۷۳؛ ۱۳۷۵، ج ۱۴، ص. ۶۲۴۸). با توجه به سخن طبری باید احتمال داد که علاء بن احمد از سال ۲۵۵ق. یا ۲۵۶ق. و با روی کار آمدن مهتدی (۲۵۵-۲۵۶ق.) یا معتمد (۲۵۶-۲۷۹ق.) به حکومت آذربایجان رسیده است. پس از آن طبری در ذیل وقایع سال ۲۶۰ق. درباره کشته شدن علاء بن احمد از دی می‌نویسد که او فلج شد و سلطان، ابی‌الزید عمر بن علی بن مر را به ولایت آذربایجان گماشت. علاء بن احمد در ماه رمضان در نبرد با ابوالردینی کشته شد و دوهزار هزار و هفتصد هزار درهم از قلعه علاء بن احمد به دست ابوالردینی افتاد (الطبری، بی‌تا، ص. ۲۰۳۴؛ ۱۳۷۳، ج ۱۵، ص. ۶۴۴۴). البته، ابن‌اثیر (۱۹۸۷، ج ۷، صص. ۲۵۸-۲۵۹؛ ۱۳۷۰، ج ۱۰، ص. ۴۳۴۶) مرگ علاء بن احمد را در سال ۲۶۱ق. می‌نویسد و می‌گوید در سال ۲۶۱ق. معتمد خلیفه عباسی، محمد بن عمر بن علی بن مر الطائی موصلی را بر آذربایجان گماشت. او گروهی را با خود به آذربایجان برد. حاکم آذربایجان در آن هنگام علاء بن احمد بود که فلج شده بود. سپاهیان علاء بن احمد در جنگ با محمد بن عمر بن علی شکست خوردند و دژ علاء بن احمد همراه با سه هزار هزار درهم به دست محمد بن عمر افتاد و علاء بن احمد در پیش روی او بمرد. با توجه به سخنان طبری و ابن‌اثیر می‌توان گفت که علاء بن احمد از سال ۲۵۵ق. یا ۲۵۶ق. تا سال ۲۶۰ق. یا ۲۶۱ق. حاکم آذربایجان بوده است و کسروی نیز باید در میان این سال‌ها با او و حسن بن علی همدانی (رقام مراغه) ملاقات کرده باشد و کتاب کسروی نیز باید در میان سال‌های ۲۵۵ق. تا ۲۶۱ق. نوشته شده باشد.

روایت دیگری نیز نشان می‌دهد که موسی بن عیسی کسروی در نیمه دوم قرن سوم می‌زیسته است. ابی منصور محمد بن سهل بن المرزبان الکرخی البغدادی در کتاب الحنین الی الأوطان در سه فقره (۲، ۱۴، ۳۶) به موسی بن عیسی کسروی و کتاب او اشاره کرده است (المرزبان الکرخی البغدادی، ۱۹۸۷، ج ۱۶، صص. ۱۳۸-۱۳۹ و ۱۴۱-۱۴۲ و ۱۴۹). در فقره دوم می‌نویسد:

«قَالَ لِي مُوسَى بْنُ عَيْسَى الْكَسْرَوِيُّ، مُؤَلَّفُ كِتَابِ الْحَنِينِ إِلَى الْأَوْطَانِ، الَّذِي حَضَّنِي عَلَى تَأْلِيفِ هَذَا الْكِتَابِ، مُفَاوَضَتِي بَعْضَ مِنْ جَلَا عَنِّ وَطَنِي، وَ حَلَّ بِأَدَا أَعْصَبَ مِنْ بِلَادِهِ، فِي عَيْشٍ أَوْعَدَ مِنْ عَيْشَتِهِ، فَتَالَ فِيهَا عِزًّا بَعْدَ ذِلَّةٍ، وَ رِفْعَةً بَعْدَ صَعَةٍ، وَ لَمْ يَبَقْ فِي الْبَلَدِ الَّذِي حَلَّهُ إِلَّا زَاغِبٌ فِيهِ، أَوْ رَاهِبٌ مِنْهُ، فَكَانَ إِذَا ذَكَرَ الْوَطْنَ حَنَّ إِلَيْهِ حَنِينَ الْإِبِلِ إِلَى أَعْطَانِهَا، وَ كَثِيرًا مَا كَانَ يُنْشِدُ: لِقُرْبِ الدَّارِ فِي الْإِقْتَارِ خَيْرٌ مِنَ الْعَيْشِ الْمَوْسَعِ فِي اغْتِرَابِ» (المرزبان الكرخي البغدادي، ۱۹۸۷، ج ۱۶، ص. ۱۳۸).

«موسی بن عیسی کسروی، نویسنده کتاب الحنین الی الأوطان که مرا به نگارش این کتاب ترغیب کرد، به من گفت: "گفت و گوهایم با کسانی که از وطن خود کوچ کرده بودند و در سرزمینی اقامت گزیده بودند که از سرزمینشان حاصل خیزتر بود و در زندگی ای آسوده تر از زندگی پیشین خود به سر می بردند، باعث شد تا به این موضوع بیندیشم. آنان در آن سرزمین به عزت پس از خواری و به بزرگی پس از گمنامی دست یافتند. در سرزمین جدید کسی باقی نماند جز آنکه یا به اقامت در آن تمایل داشت یا از بازگشت به وطن بیمناک بود. باین حال، هرگاه از وطن سخن به میان می آمد، همچون شترانی که به جایگاه خود بازمی گردند، با حسرت و اشتیاق فراوان برای وطن دلتنگ می شدند و بسیار پیش می آمد که این بیت را زمزمه می کردند: زندگی در خانه در فقر و تنگدستی از زندگی آسوده در غربت بهتر است"».

ابن ندیم (۳۸۰ق.) در کتاب الفهرست به شخصی با نام ابی منصور محمد بن سهل بن المرزبان الکرخي البغدادي اشاره کرده است (ابن ندیم، ۲۰۱۳، ص. ۱۹۷؛ ۱۳۸۱، ج ۱، ص. ۲۲۷) و درباره او می گوید که اهل کرخ بوده و کسی که او را دیده به من گفت که دست هایش از کار افتاده است و پس از آن کتاب هایش را نام می برد. به گفته یاقوت درباره تاریخ ولادت و وفات مرزبان اطلاعی در دست نیست، اما مرزبان در جایی از کتاب المتتبی فی الکمال می گوید که «انشدنی ابن طباطبا العَلَوی» (ابن طباطبای علوی برای من شعری خواند) و این ابن طباطبا در سال ۳۲۲ق. درگذشته است (یاقوت الحموی، ۱۹۹۳، ص. ۲۵۴۲)؛ از این رو مرزبان باید در نیمه دوم قرن سوم و نیمه اول قرن چهارم زندگی کرده باشد و می توان نتیجه گرفت که موسی بن عیسی کسروی نیز دست کم در نیمه دوم قرن سوم زنده بوده است.

بحث اصلی

حمزة اصفهانی (۳۵۰ق.) از قول موسی بن عیسی کسروی آورده است: «منجمان پنداشته اند که فاصله سال اسکندری و سال هجری که از نیمروز دوشنبه نخستین روز از تشرین اول آغاز و در نیمروز پنجشنبه از محرم پایان

می‌یابد ۳۰۴۹۰۱ روز است که بر حسب سال قمری به ۹۶۱ سال و ۱۵۴ روز و بر حسب سال کلدانیان که سال را ۳۶۵ روز و ربع روز می‌دانند، به ۹۳۲ سال و ۲۸۹ روز (۹ ماه و ۱۹ روز) بالغ می‌شود. آنگاه فاصله آغاز هجرت تا انقراض دولت ساسانی، یعنی مرگ یزدگرد را که ۴۰ سال است، بدان افزودیم و نتیجه آن ۹۷۲ سال و ۲۸۹ روز شد، سپس مدت سلطنت اشکانیان، یعنی ۲۶۶ سال را از آن کاستیم، مدت فرمانروایی ساسانیان از آغاز پادشاهی اردشیر تا مرگ یزدگرد به دست آمد که ۷۸۶ سال و ۲۸۹ روز بود. (اصفهانی، بی‌تا، صص. ۱۷-۱۸؛ ۱۳۴۶، ص. ۱۴).

حمزه اصفهانی از قول کسروی مدت پادشاهی ساسانیان از آغاز پادشاهی اردشیر تا مرگ یزدگرد را ۷۸۶ سال و ۲۸۹ روز نوشته است، درحالی‌که با دقت در محاسبه کسروی باید ۷۰۶ سال و ۲۸۹ روز نوشته می‌شد؛ زیرا کسروی ۲۶۶ سال پادشاهی اشکانیان را از ۹۷۲ سال کم کرده است. سپس حمزه اصفهانی (بی‌تا، صص. ۱۹-۲۳) از گفته‌های کسروی جدول (۱) را از شاهان ساسانی آورده که در مجموع ۶۹۵ سال و ۸ ماه و ۹ روز پادشاهی کردند و حمزه نیز می‌نویسد که کسروی سال‌شمار خود را به ۶۹۶ سال و ۹ روز رسانده است:

جدول (۱): فهرست سال‌شمار شاهان ساسانی نوشته موسی بن عیسی کسروی

اردشیر بابکان	۱۹ سال و ۶ ماه	فیروز پسر بهرام	۲۹ سال و ۱ روز
شاپور پسر اردشیر	۳۲ سال و ۴ ماه	بلاش پسر فیروز	۳ سال
هرمز پسر شاپور	۱ سال و ۱۰ ماه	قباد پسر فیروز	۶۸ سال - ۴۳ سال
بهرام پسر هرمز	۹ سال و ۳ ماه	کسری انوشیروان	۴۷ سال و ۷ ماه و چند روز
بهرام پسر بهرام	۲۳ سال - ۱۷ سال	هرمز پسر کسری	۲۳ سال - ۱۳ سال
بهرام بهرامیان	۱۳ سال و ۴ ماه	خسرو پرویز	۳۸ سال
نرسی پسر بهرام	۹ سال	شیرویه	۸ ماه
هرمز پسر نرسی	۱۳ سال	اردشیر پسر شیرویه	۱ سال
شاپور (ذوالاکتاف)	۷۲ سال	شهریزاد	۳۸ روز (۱ ماه و ۸ روز)
اردشیر پسر هرمز	۴ سال	بوران‌دخت	۱ سال و چند روز
شاپور پسر شاپور	۸۲ سال	حشیشبنده	۲ ماه
بهرام پسر شاپور	۱۲ سال	خسرو پسر قباد پسر هرمز	۱۰ ماه
یزدگرد (لَین) پسر بهرام	۸۲ سال	فَیروز	۲ ماه
یزدگرد (خشن) پسر بهرام	۲۲ سال	ازرمین‌دخت	۴ ماه
بهرام (گور) پسر یزدگرد	۲۳ سال	فَرخ پسر خسرو پرویز	۱ ماه و چند روز

یزدگرد پسر بهرام (گور)	۱۸ سال و ۵ ماه	یزدگرد پسر شهریار	۲۰ سال
بهرام پسر یزدگرد	۲۶ سال و ۱ ماه	مجموع	۶۹۵ سال و ۸ ماه و ۹ روز

حمزه اصفهانی در پایان، محاسبات کسروی را نقد می‌کند و می‌نویسد: «این بود سخنان کسروی و وی معتقد است که در این مورد به تحقیق پرداخته و سال‌های فرمانروایی ساسانیان را همچون سال‌های اسکندر به طور صحیح به دست آورده است؛ اما ادعای کسروی در مورد صحت سنوات ساسانیان نادرست است و با بیان تاریخ اسکندر سازگار نیست؛ زیرا در شرحی که داده، شماره سنوات را به ۶۹۶ سال و ۹ روز رسانیده، حال آنکه سنواتی که من از زیج استخراج کرده‌ام با سنوات استخراجی کسروی ۹۰ سال و ۹ ماه و ۱۰ روز فرق دارد» (اصفهانی، بی‌تا، ص. ۲۳؛ ۱۳۴۶، صص. ۱۷-۱۸).

این سخن حمزه نشان می‌دهد که کسروی به کمک زیج توانسته سال‌شمار شاهان ساسانی را ۶۰۰ سال محاسبه کند، اما این زیج کدام کتاب بوده است؟ حمزه اصفهانی در ابتدای فصل «ذکر تواریخ سال‌های قبطیان» نوشته است: «سال قبطیان در کتاب‌ها نیامده است و من شرح آن را فقط در زیج یافتیم. نزیری در زیج خود گوید...» (اصفهانی، بی‌تا، ص. ۸۲؛ ۱۳۴۶، ص. ۸۶). در این جمله، «نزیری» باید تصحیف و گشته «نیریزی» باشد که به گفته ابن ندیم، نویسنده زیج بوده است: «ابوالعباس الفضل بن حاتم النیریزی، در علم نجوم، به ویژه در علم هیئت انگشت‌نما بود و این کتاب‌ها از اوست: کتاب الزیج الکبیر، کتاب الزیج الصغیر...» (ابن ندیم، ۲۰۱۳، ص. ۳۸۹؛ ۱۳۸۱، ج ۲، ص. ۵۰۰). به احتمال فراوان یکی از دو کتاب زیج الکبیر و زیج الصغیر نیریزی در اختیار کسروی و حمزه بوده و سال‌شمار شاهان ساسانی نیز از همین زیج‌ها استخراج شده است.

حمزه درباره مدت پادشاهی «قباد» از قول کسروی می‌نویسد: «ثُمَّ مَلَكَ أَخُوهُ قُبَادُ بْنُ فَيْرُوزِ ثَمَانِيًا وَسِتِّينَ سَنَةً هَكَذَا هُوَ فِي السِّيَرِ الْكَبِيرِ وَفِي السِّيَرِ الصَّغِيرِ ثَلَاثًا وَأَرْبَعِينَ سَنَةً كَمَا وَجَدَ» (اصفهانی، بی‌تا، ص. ۲۱). «سپس، برادرش قباد پسر فیروز، ۶۸ سال پادشاهی کرد، چنین است در سیر بزرگ و در سیر کوچک ۴۳ سال آمده است». در ترجمه شعار به جای «کتاب سیر الصغیر یا سیر کوچک»، «در کتب سیر کوچک» آمده است، که این ترجمه باتوجه به متن عربی، ترجمه دقیقی نیست (اصفهانی، ۱۳۴۶، ص. ۱۶). مطابق آنچه حمزه از قول کسروی آورده است، می‌توان گفت که کسروی از کتاب‌های سیر الکبیر، سیر الصغیر و زیج نیریزی مطالب خود را استخراج کرده است و روش او نیز مقایسه مطالب سیر کوچک و سیر بزرگ با مطالب زیج بوده است و برای آنکه بتواند سنوات شاهان ساسانی را به ۷۰۰

سال نزدیک کند، سال‌شمارهایی را انتخاب کرده است که به سال‌های بیشتری اشاره دارد. مثلاً سال‌شمار اردشیر بابکان مطابق گفته بیشتر تاریخ‌نگاران «۱۴ سال» یا «۱۴ سال و ۶ ماه» یا «۱۴ سال و ۱۰ ماه» است، اما کسروی آن را «۱۹ سال و ۶ ماه» آورده است که روایت‌های موجود آن را پشتیبانی نمی‌کند.

فهرست محبری (۲۴۵ ق.)

در میان تاریخ‌نویسان چهار قرن نخست اسلامی روایت کسروی با روایت ابوجعفر محمد بن حبيب البغدادي (۲۴۵ ق.) شباهت فراوانی دارد. محمد بن حبيب بغدادي کتابی دارد با عنوان *المحبر* که در آن از قول هشام بن محمد بن السائب الكلبي (۲۰۴ ق.) در فصلی با عنوان «همه پادشاهان زمین از جن و آدم» آورده است که نخستین شاه از فرزندان جن «جیومرت» و سپس پسر او «طهمورت» و پس از او «اوشینک» بود که همان «اوسهنج» است و آدم در زمان اوشینک بود. برخی از مجوسان گفته‌اند که آدم پسر اوشینک بود؛ البته این گفته همه آنها نیست. نخستین شاه از فرزندان آدم نیز «جم شاذ پسر یونجهان» بود که از فرزندان قابیل به شمار می‌رفت. دوم «نمروذ» و سوم «بیوراسب» بود که همان «ضحاک پسر قیس ذوالحیّین» است. او با ابلیس دوستی داشت و هزار سال بر دنیا پادشاهی کرد. هشام بن محمد کلبي می‌گوید: پدرم، عوانة^۱ و شرقی^۲ گفته‌اند که ضحاک پسر اهیوب پسر اُزد پسر غوث بود و ایرانیان او را این‌گونه می‌خوانند. پس از او سلیمان(ع) و پس از او «ذوالقرنین» پادشاهی کرد که نام او «هُرمس بن میطون بن رومی بن لِنطی بن کسلوحین بن یونان بن یافث بن نوح» بود. هشام بن محمد کلبي همچنین می‌گوید که پادشاهان زمین چهار تن بودند: نیکوکاران و بدکاران. نیکوکاران «سلیمان بن داوود» و «ذوالقرنین» و بدکاران «نمروذ پسر کنعان» و «بُخت نصر» بودند. نام بُخت نصر «نبوخذ نصر بن سنحاریب بن کیحسری» بود، وی از ایرانیان نخستین، پیش از «نبط» و «ساسانیان» به شمار می‌رود. می‌گویند که نخستین پادشاهان ایران، «اشکنان» [اشکانیان] و اردوان نبطی بود که آنها را ملوک الطوائف می‌خواندند و گروه دوم از پادشاهان ایران، «ساسانیان» بودند که «ساسان» بنده «بابکان» بود. هشام بن کلبي بار دیگر می‌گوید که بدکاران «نمروذ» و «ضحاک» بودند (محبری، بی‌تا، صص ۳۹۲-۳۹۴).

محبری در کتاب خود درباره ساسانیان و مدت پادشاهی هر یک مطالبی آورده، اما به منبع خود برای ذکر سال‌شمار

۱. محمد بن سائب بن بشر بن عمرو کلبي (۱۴۶ ق.).

۲. عوانة بن الحکم بن عوانة الكلبي، از اهالی کوفه و موّرخ و اخباری بود که در زمان امویان والی خراسان و سپس سند شد و در سال ۱۴۷ ق. فوت کرد.

۳. الشرقی القطامی (۸۰-۱۵۵ ق.) (ابن قتیبه، بی‌تا، ص. ۵۳۹). سمعانی درباره او نوشته است که «شرقی و قطامی» هر دو لقب است و نام او «ولید بن حُصین بن جَمّال بن حبيب بن جابر بن مالک» بود (السمعانی، ۱۹۸۸، ج ۳، ص. ۴۱۸).

ساسانیان اشاره نکرده است (محبری، بی تا، صص. ۳۶۱-۳۶۳). جدول (۲) سال‌شمارهایی است که محبری از شاهان ساسانی آورده است:

جدول (۲): فهرست سال‌شمار شاهان ساسانی نوشته محمد بن حبيب البغدادی (محبری)

اردشیر بابکان	۱۴ سال و ۱۰ ماه	بلاش پسر یزدگرد	۳ سال
شاپور پسر اردشیر	۳۲ سال	قباد پسر فیروز	۴۳ سال
هرمز پسر شاپور	۱ سال و ۱۰ ماه	انوشروان پسر قباد	۴۷ سال و ۷ ماه و چند روز
بهرام پسر شاپور	۷ سال	هرمز پسر انوشروان	۱۲ سال
بهرام پسر بهرام	۱۳ سال	خسرو پرویز	۳۸ سال
نرسی پسر شاپور	۷ سال	شیرویه	۸ ماه
هرمز پسر نرسی	۱۳ سال	اردشیر پسر شیرویه	۱ سال
شاپور ذوالاکتاف	۷۲ سال	شهربراز	۳۸ روز (۱ ماه و ۸ روز)
اردشیر پسر هرمز	۴ سال	کسری پسر قباد پسر هرمز	۱۰ ماه
شاپور پسر اردشیر	۳۲ سال	فیروز	۵۰ روز (۱ ماه و ۲۰ روز)
بهرام پسر شاپور	۱۱ سال	آذرمیدخت	۴ ماه
یزدگرد پسر بهرام	۱۲ سال	فرخ‌اذخسرو	۱ ماه و چند روز
بهرام پسر یزدگرد	۱۶ سال	یزدگرد پسر شهریار پسر کسری	۲۰ سال
فیروز پسر یزدگرد	۲۷ سال و ۱ روز	مجموع	۴۱۹ سال و ۵ ماه

نام و سال‌شمار پادشاهان ساسانی در این فهرست تفاوت آشکاری با فهرست‌هایی دارد که تاریخ‌نویسان در چهار قرن نخست اسلامی آورده‌اند، اما شباهت فراوانی با نام پادشاهانی دارد که مسعودی (۳۴۵ق.) از کتاب *اخبار الفرس* آورده است. مطابق اشاره مسعودی در کتاب *مروج الذهب و معادن الجواهر* کتاب *اخبار الفرس* نوشته ابو عبیده معمر بن المثنی التیمی (۲۰۹ق.) بود که این نویسنده مطالبی را درباره پادشاهان ایران از قول عمر کسری آورده بود. مسعودی از کتاب *اخبار الفرس* و از گفته عمر کسری نوشته است که طبقه چهارم «شاهنشاهان» (ملوک الاجتماع) یا «ساسانیان» هستند که اولین آنها «اردشیر بابک» بود، سپس «سابور بن اردشیر»، «هرمز بن سابور»، «بهرام بن سابور»، «بهرام بن بهرام»، «نرسی بن سابور»، «هرمز بن نرسی»، «سابور بن هرمز»، «اردشیر بن هرمز»، «سابور بن اردشیر»، «سابور بن

سابور»، «بهرام بن سابور»، «یزدجرد بن بهرام»، «بهرام بن یزدجرد»، «فیروز بن یزدجرد»، «بلاس بن یزدجرد»، «قباد بن فیروز»، «آنوشروان»، «هرمز»، «أبرویز»، «شیرویه»، «أردشیر»، «شهریار»، «بوران»، «کسری بن قباد»، «فیروز»، «خشنشده»، «أرزیدخت»، «فرهاد خسرو»، «یزدجرد» (مسعودی، ۱۹۷۳، ج ۱، صص. ۲۸۲-۲۸۳).

در فهرست عمر کسری و فهرست محبری این شباهت‌ها دیده می‌شود: ۱. چهارمین پادشاه «بهرام بن شاپور» است؛ در حالی که در فهرست‌های تاریخ‌نگاران «بهرام بن هرمز» دیده می‌شود. ۲. ششمین پادشاه «نرسی بن شاپور» است، اما در فهرست‌های دیگر «نرسی بن بهرام» آمده است. ۳. پادشاه دهم «شاپور بن اردشیر» ذکر شده که در فهرست‌های دیگر نیامده است و به جای آن «شاپور بن شاپور ذوالاکتاف» دیده می‌شود. ۴. در هر دو فهرست به پسر بهرام گور (یزدگرد بن بهرام گور) اشاره نشده است و پس از بهرام گور «فیروز بن یزدگرد» دیده می‌شود. در فهرست عمر کسری و فهرست محبری این تفاوت‌ها دیده می‌شود: ۱. در فهرست محبری به «بوران دخت» اشاره نشده است و این می‌تواند خطای کاتبان باشد؛ زیرا محبری در پایان فهرست خود می‌گوید: «همه پادشاهان پس از کسری (خسرو پرویز) تا پادشاهی یزدگرد بن شهریار بن کسری (یزدگرد سوم) هشت تن بودند» (محبری، بی‌تا: ۳۶۳)، اما محبری نام هفت تن را آورده است. این سخن محبری مانند سخن کسروی است؛ زیرا کسروی نیز می‌گوید: «شماره کسانی که پس از خسرو پرویز در مدت ۴ سال و ۶ ماه فرمان راندند ۸ تن بود و نهم یزدگرد بن شهریار بود» (اصفهانی، بی‌تا، صص. ۲۲؛ ۱۳۴۶، ص. ۱۷). با توجه به سخن کسروی باید گفت که «بوران دخت» در فهرست محبری از قلم افتاده است. ۲. در فهرست عمر کسری، «فیروز» و «خشنشده» به عنوان دو پادشاه معرفی شده که در فهرست محبری تنها به «فیروز» اشاره شده است. این نیز می‌تواند اشتباه مصحح مروج الذهب باشد؛ زیرا «فیروز خشنشده» که نام یک نفر بوده به اشتباه نام دو پادشاه دانسته شده است.

با توجه به آنچه گفته شد می‌توان نتیجه گرفت که فهرست محبری و فهرست ابوعبیده معمر بن مثنی (روایت عمر کسری) از یک جنس بوده و احتمالاً به روایتی یکسان می‌رسیده است؛ اما از آن مهم‌تر شباهت فهرست کسروی و محبری است. شباهت فهرست آنها از پادشاهی «هرمز پسر نرسی» آغاز می‌شود و در پانزده مورد روایت آنها مانند یکدیگر است؛ به ویژه روایت آنها از «بلاش پسر یزدگرد» تا «یزدگرد سوم» شباهت فراوانی دارد و با روایت تاریخ‌نگاران تفاوت آشکاری دارد. با توجه به این شباهت‌ها می‌توان نتیجه گرفت که فهرستی که محبری از آن استفاده کرده، یکی از منابع اصلی کسروی در ذکر سال‌شمار شاهان ساسانی بوده است. از آنجاکه مجموع سال‌شمار محبری ۴۱۹ سال و ۵ ماه است و مانند کسروی به ۶۰۰ سال نمی‌رسد، می‌توان گفت که محبری آن را از زیج استخراج نکرده است (پیش

از این به سخن حمزه اصفهانی درباره زینج اشاره شد). از سوی دیگر محبری سال‌شمار «قباد پسر فیروز» را ۴۳ سال آورده و این مطابق است با سال‌شماری که کسروی از سیر الصغیر یاد می‌کند؛ زیرا سال‌شمار سیر الکبیر به ۶۸ سال پادشاهی قباد پسر فیروز اشاره داشته است؛ از این رو می‌توان احتمال داد که فهرست محبری همان فهرست سیر الصغیری بوده که کسروی از آن استفاده کرده است.

در اینجا باید به این نکته نیز اشاره کرد که طبری از گفته هشام بن محمد کلبی برای «فیروز پسر یزدگرد» ۲۷ سال پادشاهی (الطبری، بی‌تا، ص. ۲۳۷؛ ۱۳۷۵، ج ۶۲۹/۲) و برای «هرمزد پسر نوشین‌روان» ۱۲ سال پادشاهی آورده است (الطبری، بی‌تا، ص. ۲۶۹؛ ۱۳۷۵، ج ۲، ص. ۷۲۸)؛ همچنین بلاذری (۱۹۷۴، ج ۱، ص. ۱۰۳) از گفته‌های هشام بن محمد کلبی برای خسرو پرویز ۳۸ سال و ۱ ماه پادشاهی آورده است. در این موارد روایت محبری به روایت هشام بسیار نزدیک است؛ بنابراین می‌توان احتمال داد که محبری، یا از روایت هشام بن محمد کلبی استفاده کرده و هشام را باید نویسنده سیر الصغیر دانست، یا منبع هر دو (محبری و هشام) برای سال‌شمار شاهان ساسانی کتاب سیر الصغیر بوده است. از سوی دیگر روایت محبری از قول هشام بن محمد کلبی درباره معرفی پادشاهان پیشدادی، روایت دقیقی نیست. محبری پس از جیومرت، طهمورت، اوشینک و جم‌شاد (جمشید)، نمرود و ضحاک را معرفی کرده و به پادشاهان کیانی و ملوک الطوائف یا اشکانی پرداخته است. با در نظر گرفتن این نکته می‌توان گفت که کتاب سیر الصغیر، یا اطلاعاتی درباره پادشاهان پیشدادی، کیانی و اشکانی ارائه نمی‌کرده یا روایت این کتاب درباره پادشاهان پیشدادی، کیانی و اشکانی بسیار پریشان و اندک بوده است و برای همین آن را سیر الصغیر (سیر کوچک) می‌نامیدند. در این مورد مسعودی درباره شاهان روم و ایران از کیومرث تا اردشیر به نکته مهمی اشاره کرده است، او می‌نویسد: «تاریخ این ملوک از اوگوست تا قسطنس پدر قسطنطین همانند ملوک قدیم ایران و ملوک الطوائف از کیومرث [جیومرت] تا اردشیر آشفته است و در شمار آنها اختلاف است و روزگارشان نامعلوم است...» (مسعودی، ۱۹۳۸، ص. ۱۱۸؛ ۱۳۴۹، ص. ۱۲۵). آنچه محبری از گفته هشام بن محمد درباره پادشاهان نخستین ایران آورده است و آنچه مسعودی می‌گوید، نشان می‌دهد که در متن‌های تاریخی اوایل دوره اسلامی مطالب آشفته‌ای درباره این پادشاهان (پیشدادی، کیانی و اشکانی) وجود داشته، اما این مطالب درباره شاهان ساسانی دقیق‌تر بوده است.

فهرست لخمیان (پادشاهان عراق عرب)

فهرست دیگری که در چند مورد با فهرست کسروی مطابقت دارد و با روایت تاریخ‌نویسان دیگر متفاوت است، فهرستی است که حمزه اصفهانی (۳۵۰ ق.) آن را از گفته‌های محبری (۲۴۵ ق.) و ابن‌قتیبه (۲۷۶ ق.) درباره

سال‌شمار پادشاهان عراق عرب یا لخمیان آورده است. در این فهرست، سال‌شمار شاهان ساسانی، غیرمستقیم بیان شده است؛ این‌گونه که «عمرو بن عدی» ۱۱۸ سال پادشاهی کرد و انتهای پادشاهی او هم‌زمان بود با ۱۴ سال و ۱۰ ماه پادشاهی اردشیر و ۸ سال و ۲ ماه پادشاهی شاپور. پس از او «امرؤالقیس بن عمرو» ۱۱۴ سال پادشاهی کرد که پادشاهی او هم‌زمان بود با ۲۳ سال پادشاهی شاپور، ۱ سال و ۱۰ ماه پادشاهی هرمز پسر شاپور، ۹ سال و ۳ ماه پادشاهی بهرام پسر هرمز، ۲۳ سال پادشاهی بهرام پسر بهرام، ۱۳ سال و ۶ ماه پادشاهی بهرام بهرامیان، ۹ سال پادشاهی نرسی، ۱۳ سال پادشاهی هرمز پسر نرسی و ۲۰ سال و ۵ ماه پادشاهی شاپور ذوالاکتاف... از گفته‌های محبری (بی‌تا، صص. ۳۵۸-۳۶۱)، ابن قتیبه (۱۹۹۲، صص. ۶۴۵-۶۵۰) و حمزه اصفهانی (بی‌تا، صص. ۹۹-۱۱۴) می‌توان جدول (۳) را استخراج کرد:

جدول (۳): فهرست سال‌شمار شاهان ساسانی ذیل پادشاهان عراق عرب (لخمیان)

اردشیر بابکان	۱۴ سال و ۱۰ ماه	یزدگرد پسر بهرام (گور)	۱۸ سال و ۳ ماه
شاپور پسر اردشیر	۳۱ سال و ۳ ماه	فیروز پسر یزدگرد	۲۷ سال
هرمز پسر شاپور	۱ سال و ۱۰ ماه	بلاش پسر فیروز	۴ سال
بهرام پسر هرمز	۹ سال و ۳ ماه	قباد پسر فیروز	۳۳ سال
بهرام پسر بهرام	۲۳ سال	کسری انوشیروان	۴۷ سال و ۸ ماه
بهرام بهرامیان	۱۳ سال و ۶ ماه	هرمز پسر کسری	۱۱ سال
نرسی پسر بهرام	۹ سال	خسرو پرویز	۳۶ سال
هرمز پسر نرسی	۱۳ سال	شیرویه	۸ ماه
شاپور (ذوالاکتاف)	۷۲ سال	اردشیر پسر شیرویه	۱ سال و ۷ ماه
اردشیر پسر شاپور	۵ سال	بوران‌دخت	۷ ماه
شاپور پسر شاپور	۴ سال و ۵ ماه	ارزمین‌دخت	۶ ماه
بهرام پسر شاپور	۱۱ سال	یزدگرد پسر شهریار	۱۹ سال
یزدگرد پسر بهرام	۲۰ سال و ۱۱ ماه		
بهرام (گور) پسر یزدگرد	۲۳ سال و ۱ ماه	مجموع	۴۵۱ سال و ۴ ماه

این فهرست را نمی‌توان در گروه‌های سه‌گانه طبقه‌بندی کرد؛ زیرا سال‌شمارهای آن در موارد فراوانی با روایت تاریخ‌نگاران تفاوت دارد؛ اما اهمیت آن در این است که روایت کسروی در چند مورد، تنها با این فهرست مطابقت

دارد. در این فهرست برای «بهرام پسر هرمز» ۹ سال و ۳ ماه و برای «بهرام پسر بهرام» ۲۳ سال پادشاهی آمده که تنها روایت کسروی مطابق آن است، همچنین برای «بهرام بهرامیان» ۱۳ سال و ۶ ماه پادشاهی آمده که تنها روایت کسروی با ۱۳ سال و ۴ ماه به آن نزدیک است. از این رو این فهرست را می‌توان یکی دیگر از منابع کسروی دانست که از زیج استخراج نشده است؛ زیرا مجموع آن ۴۵۱ سال و ۴ ماه است (به گفته حمزه اصفهانی سال‌شمار زیج به ۶۰۶ سال می‌رسید).

پیش از این گفته شد که کسروی برای «قباد پسر فیروز» از کتاب *سیر الکبیر* ۶۸ سال پادشاهی و از کتاب *سیر الصغیر* ۴۳ سال پادشاهی آورده است. با دقت در فهرست کسروی می‌توان سال‌شمار دو پادشاه دیگر را دید که با روایت کسروی از پادشاهی قباد شباهت دارد. نخست برای «بهرام پسر بهرام» از منبعی ۲۳ سال و از منبعی ۱۷ سال پادشاهی و برای «هرمز پسر انوشیروان» از منبعی ۲۳ سال و از منبعی ۱۳ سال پادشاهی آورده است. آیا این سال‌شمارها نیز از *سیر الکبیر* و *سیر الصغیر* انتخاب شده است؟ در پاسخ باید گفت که کسروی به چنین مطلبی اشاره نکرده است؛ از سوی دیگر اگر ۲۳ سال برای هر دو پادشاه روایت *سیر الکبیر* باشد، ۱۷ سال و ۱۳ سال را نمی‌توان روایت *سیر الصغیر* دانست. اگر فهرستی که محبری آورده است، فهرست *سیر الصغیر* یا فهرستی نزدیک به *سیر الصغیر* باشد، که احتمال آن فراوان است، با هیچ‌کدام از این دو سال‌شمار مطابقت ندارد؛ زیرا محبری (بی‌تا، ص. ۳۶۱) برای «بهرام پسر بهرام» ۱۳ سال پادشاهی و برای «هرمز پسر انوشیروان» ۱۲ سال پادشاهی آورده است (محبری، بی‌تا، ص. ۳۶۲). حتی طبری (بی‌تا، ص. ۲۶۹) و بلاذری (۱۹۷۴، ج ۱، ص. ۱۰۳) نیز از قول هشام بن کلبی به ۱۲ سال پادشاهی هرمز پسر انوشیروان اشاره کرده‌اند. از سوی دیگر، بیرونی در بخشی از کتاب *آثار الباقیه* جدول شاهان ساسانی را مطابق سخن حمزه آورده که از کتاب *ابستا* (اوستا) تصحیح شده و از کتاب *السیر الکبیر* (سیر بزرگ) نقل شده است: «وَأَمَّا الْجَدُولُ الثَّانِي الْمُضَافُ إِلَى مَا ذَكَرَ حَمَزَةُ أَنَّهُ مُصَحَّحٌ مِنْ كِتَابِ ابِستَا وَ مَنْقُولٌ مِنْ كِتَابِ السَّيْرِ الْكَبِيرِ» (البیرونی، ۱۸۷۸، ص. ۱۲۳). باید دقت داشت که حمزه در فصل پنجم ذیل «گفتار خدای‌نامه در باب آغاز آفرینش» به کتاب *خدای‌نامه* و *اوستا* اشاره کرده (اصفهانی، بی‌تا، ص. ۶۴)، اما در ابتدای فهرست شاهان اشکانی و ساسانی به کتاب *سیر الکبیر* و *اوستا* اشاره نکرده است. همچنین روایت حمزه اصفهانی از سال‌شمار شاهان ساسانی با روایت کسروی تفاوت آشکاری دارد و حتی به ۶۸ سال پادشاهی قباد نیز اشاره نکرده که باتوجه به آن بتوان نتیجه گرفت که حمزه سال‌شمارهای *سیر الکبیر* را در کتاب خود آورده است. به‌طورکلی، با دقت در سخنان بیرونی می‌توان گفت که حمزه اصفهانی در روایت خود به‌جز کتاب‌های *سیر ملوک الفرس* از کتاب *اوستا* نیز برای اصلاح مواردی استفاده کرده است، اما روایت

او براساس کتاب سیر الکبیر نبوده است. بیرونی می نویسد: «وَقَدْ يُوجَدُ مَا ذَكَرْنَاهُ مِنْ تَوَارِيخٍ هَذَا الْقِسْمِ فِي كِتَابِ السَّيْرِ مُخْتَلَفَةً الْحَالِ جِدًّا إِلَّا أَنَّ الَّذِي أوردته هُوَ الْأَقْرَبُ إِلَى مَا أَجْمَعُوا عَلَيْهِ وَ وَجَدْتُهَا فِي كِتَابِ لِحْمَزَةَ بْنِ الْحُسَيْنِ الْإِصْبَهَانِيِّ سَمَاءَ كِتَابِ تَوَارِيخِ كِبَارِ الْأُمَمِ مِنْ مَضَى مِنْهُمْ وَ مَنْ عَبَّرَ عَلَى حَالَةٍ أُخْرَى وَ ذَكَرَ هُوَ أَنَّهُ اجْتَهَدَ فِي تَصْحِيحِهَا مِنْ كِتَابِ ابْنِ أَبِي نَجْرٍ الَّذِي هُوَ كِتَابُ الدِّينِ فَفَقَلْتُهَا إِلَى هَهُنَا وَ هِيَ هَذِهِ» (البيروني، ۱۸۷۸، ص. ۱۰۵). «گاهی آنچه ما از تاریخ های این بخش در کتاب السیر یاد کردیم، بسی حال های نابسان دیده شود؛ جز آنچه من آوردم، همانا نزدیک تر است بدان چیزی که همگان برآند؛ ولی آن را در کتابی از حمزه بن حسن اصفهانی بر حالتی دیگر یافته ام، که کتاب توارخ کبار الأمم من ماضی منهم و من عبر نامیده؛ و یاد کرده است که وی در ویرایش آن از روی کتاب ابستا (وستا) کوشیده، و همین کتاب دینی است، که اینک آن را هم در اینجا گفتم آورد می کنیم» (بیرونی، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۱). بیرونی در ابتدای فهرست دوم شاهان اشکانی بار دیگر به سخن حمزه اصفهانی اشاره کرده است: «وَأَرَدْتُهُ بِمَا يَتَّصِلُ بِالْجَدْوَلِ الثَّانِي فِي ذَلِكَ الْقِسْمِ وَ هُوَ الَّذِي ذَكَرَهُ حَمَزَةُ مِنْ ابْنِ أَبِي نَجْرٍ» (البيروني، ۱۸۷۸، ص. ۱۱۴). «و در پی آن زیگواره دوم را در این بخش می آورم، یعنی همان که حمزه اصفهانی یاد کرده آن را از روی ابستا (وستا) ویراسته است» (بیرونی، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۹).

فهرست ابن قتیبه (۲۱۳-۲۷۶ ق.)

فهرست دیگری که کسروی در اختیار داشته و از آن در مواردی استفاده کرده، فهرستی است که ابن قتیبه در کتاب المعارف آورده است (ابن قتیبه، ۱۹۹۲، صص. ۶۵۴-۶۶۷). با توجه به پژوهش عکاشه و آذرنوش می توان گفت که ابن قتیبه کتاب المعارف را تا سال ۲۴۷ ق. در دینور تألیف کرده و سپس با رفتن به بغداد در میان سال های ۲۴۸-۲۵۱ ق و ۲۵۶-۲۷۹ ق. مطالبی را به آن افزوده است (ابن قتیبه، ۱۹۹۲، صص. ۳۵-۳۶ و ۶۵-۶۸؛ آذرنوش، ۱۳۷۰، ج ۴، ص. ۴۵۰). هر چند فهرست پادشاهان ساسانی در کتاب ابن قتیبه به گروه و شاخه دیگری تعلق دارد، اما در پنج مورد با فهرست کسروی مطابقت دارد. آنها برای «بهرام پسر بهرام» ۱۷ سال پادشاهی، برای «نرسی پسر بهرام» ۹ سال، برای «بهرام گور» ۲۳ سال، برای «یزدگرد پسر بهرام گور» ۱۸ سال و ۵ ماه و برای «حششبنده» ۲ ماه پادشاهی آورده اند (ابن قتیبه، ۱۹۹۲، صص. ۶۵۵-۶۶۶؛ اصفهانی، بی تا، صص. ۲۰-۲۱). موردی که نشان می دهد کسروی به احتمال فراوان فهرست ابن قتیبه یا فهرست منبع ابن قتیبه را پیش چشم داشته، سال شمار «یزدگرد پسر بهرام گور» با ۱۸ سال و ۵ ماه پادشاهی است. در میان روایت تاریخ نگاران از سال شمار «یزدگرد پسر بهرام گور» تنها روایت کسروی و ابن قتیبه مانند یکدیگر است و روایت های دیگر تفاوت آشکاری با آنها دارد (اصفهانی، بی تا، صص. ۲۰-۲۱)؛

ابن قتیبه، ۱۹۹۲، ص. ۶۶۱).

نتیجه‌گیری

مقایسه فهرست موسی بن عیسی کسروی با فهرست تاریخ‌نگاران چهار قرن نخست اسلامی نشان می‌دهد که کسروی دست کم از هفت منبع برای تنظیم فهرست خود استفاده کرده است: ۱. به کمک حسن بن علی همدانی (رقم‌مراغه) از کتاب *زیج* (احتمالاً *زیج الکبیر* نوشته نیریزی) سنوآت یا سال‌شمار شاهان ساسانی را استخراج کرده است. سپس سال‌شمار به‌دست‌آمده از *زیج* را با فهرست و سال‌شمار شاهان ساسانی مقایسه کرده است. اگر سال‌شمار به‌دست‌آمده از *زیج* با سال‌شمار یکی از منابع او مطابقت داشته، کسروی آن را به کتاب خود برده است. ۲. فهرست شاهان ساسانی در کتاب *المحبر* نوشته ابوجعفر محمد بن حبيب البغدادی (۲۴۵ق.)، از آنجاکه روایت هشام بن محمد بن سائب کلبی (۲۰۴ق.) و روایت عمر کسری در کتاب *اخبار الفرس* نوشته ابوعبیده معمر بن المثنی التیمی (۲۰۹ق.) با روایت محبری شباهت‌هایی دارد، می‌توان آن‌ها را از یک جنس دانست و احتمالاً این روایت برگرفته از کتاب *السير الصغیر* بوده است که کسروی سال‌شمار «هرمز پسر شاپور»، «هرمز پسر نرسی»، «شاپور ذوالاکتاف»، «اردشیر پسر هرمز»، «بلاش پسر فیروز»، «قباد پسر فیروز»، «کسری انوشیروان»، «خسرو پرویز»، «شیرویه»، «اردشیر پسر شیرویه»، «شهریزاد»، «خسرو پسر قباد پسر هرمز»، «ازرمین‌دخت»، «فرخ پسر خسرو پرویز» و «یزدگرد شهریار» را از این کتاب به فهرست خود افزوده است. ۳. فهرستی که حمزه اصفهانی مطابق با سخنان محبری و ابن قتیبه از شاهان ساسانی ذیل لخمیان (پادشاهان عراق عرب) آورده است که کسروی تنها سال‌شمار «بهرام پسر هرمز» و «بهرام پسر بهرام» را از این فهرست به کتاب خود برده است. ۴. روایتی که ابن قتیبه در کتاب *المعارف* آورده و کسروی سال‌شمار «بهرام پسر بهرام»، «نرسی پسر بهرام»، «بهرام گور»، «یزدگرد پسر بهرام گور» و «حششبنده» را مطابق با آن ذکر کرده است. ۵. سال‌شمار «قباد پسر فیروز» که کسروی آن را از کتاب *السير الکبیر* به کتاب خود برده است. ۶. با توجه به اینکه دو سال‌شمار «هرمز پسر کسری انوشیروان» با هیچ‌یک از روایت‌ها مطابقت ندارد، می‌توان گفت که کسروی دست کم از دو منبع دیگر نیز استفاده کرده است که از آنها اطلاعی در دست نیست. شاید برخی از این سال‌شمارها از کتاب *السير الکبیر* انتخاب شده باشد، اما منبعی که این موضوع را تأیید کند در میان روایت تاریخ‌نگاران چهار قرن نخست اسلامی دیده نمی‌شود. از این رو کسروی باید سال‌شمار «اردشیر بابکان»، «شاپور پسر اردشیر بابکان»، «بهرام بهرامیان»، «شاپور پسر شاپور»، «بهرام پسر شاپور»، «یزدگرد (لین) پسر بهرام»، «یزدگرد

(خشن) پسر بهرام»، «بهرام پسر یزدگرد»، «فیروز پسر بهرام»، «هرمز پسر کسری انوشیروان»، «بوران دخت» و «فیروز» را دست کم از دو منبع به کتاب خود برده باشد که از آنها اطلاعی در دست نیست. به طور کلی، شیوه کسروی در انتخاب سال شمار شاهان ساسانی نشان می دهد که او از منابع پهلوی (خاصاً نامه پهلوی) استفاده نکرده است؛ بلکه بر منابع عربی (سیر الملوک ها) تمرکز کرده است. خلاصه مطالب یادشده درباره کسروی و منابع او را می توان در جدول (۴) مشاهده کرد:

جدول (۴): فهرست سال شمار شاهان ساسانی و منابع موسی بن عیسی کسروی

اردشیر بابکان	۱۹ سال و ۶ ماه	فیروز پسر بهرام	۲۹ سال و ۱ روز	
شاپور پسر اردشیر	۳۲ سال و ۴ ماه	بلاش پسر فیروز	۳ سال	السیر الصغیر
هرمز پسر شاپور	۱ سال و ۱۰ ماه	قباد پسر فیروز	۶۸ سال	السیر الکبیر
بهرام پسر هرمز	۹ سال و ۳ ماه	کسری انوشیروان	۴۳ سال	السیر الصغیر
بهرام پسر بهرام	۲۳ سال	هرمز پسر کسری	۴۷ سال و ۷ ماه و چند روز	السیر الصغیر
بهرام بهرامیان	۱۳ سال و ۴ ماه	خسرو پرویز	۲۳ سال	
نرسی پسر بهرام	۹ سال	شیرویه	۱۳ سال	السیر الصغیر
هرمز پسر نرسی	۱۳ سال	اردشیر پسر شیرویه	۸ ماه	السیر الصغیر
شاپور (ذوالاکتاف)	۷۲ سال	شهریازاد	۳۸ روز	السیر الصغیر
اردشیر پسر هرمز	۴ سال	بوران دخت	۱ سال و چند روز	
شاپور پسر شاپور	۸۲ سال	حشیشبنده	۲ ماه	ابن قتیبه
بهرام پسر شاپور	۱۲ سال	خسرو پسر قباد پسر هرمز	۱۰ ماه	السیر الصغیر
یزدگرد (لین) پسر بهرام	۸۲ سال	فیروز	۲ ماه	
یزدگرد (خشن) پسر بهرام	۲۲ سال	ازرمین دخت	۴ ماه	السیر الصغیر
بهرام (گور) پسر یزدگرد	۲۳ سال	فرخ پسر خسرو پرویز	۱ ماه و چند روز	السیر الصغیر
یزدگرد پسر بهرام (گور)	۱۸ سال و ۵ ماه	یزدگرد پسر شهریار	۲۰ سال	السیر الصغیر
بهرام پسر یزدگرد	۲۶ سال و ۱ ماه			

منابع

۱. آذرنوش، آ. (۱۳۷۰). ابن قتیبه. دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی (ج. ۴، صص. ۴۴۶-۴۶۰). مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۲. ابن اسفندیار، ب. ح. (۱۳۲۰). تاریخ طبرستان. به تصحیح، عباس اقبال. چاپخانه خاور.
۳. ابن اثیر، ع. م. (۱۳۷۰). تاریخ کامل. ج. ۱۰، ترجمه حمیدرضا آذیر. اساطیر.
۴. ابن الأثیر، ع. م. (۱۹۸۷). الکامل فی التاریخ. به تحقیق، أبی الفداء عبدالله القاضی. دار الکتب العلمیة.
۵. ابن قتیبه، ع. م. (۱۹۹۲). المعارف. تحقیق ثروت عکاشة. الهيئة المصرية العامة للكتاب.
۶. ابن نجار البغدادی، م. م. (۲۰۰۴). دَبْلُ تاریخ بغداد. دراسه و تحقیق، مصطفی عبدالقادر، عطا. الجزء التاسع عشر. دار الکتب العلمیة.
۷. ابن ندیم، م. ا. (۱۳۸۱). الفهرست. ترجمه محمدرضا تجدد. اساطیر.
۸. ابن ندیم، م. ا. (۲۰۱۳). الفهرست. دار المعرفة.
۹. اسماعیل باشا، ب. (۱۹۵۱). هداية العارفين، اسماء المؤلفين و آثار المصنفين. تصحیح سيد محمد مهدی خراسان. دار إحياء التراث العربي.
۱۰. اصفهانی، ح. ح. (۱۳۴۶). تاریخ پیامبران و شهریاران. ترجمه جعفر شعار. بنیاد فرهنگ ایران.
۱۱. اصفهانی، ح. ح. (بی تا). تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء. دار مکتبه الحیاة.
۱۲. البلاذری، ا. ی. (۱۹۷۴). الأنساب الأشراف. تحقیق، محمد باقر محمودی. الجزء الأول. مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
۱۳. البيروني الخوارزمي، ا. م. ا. (۱۸۷۸). الآثار الباقية عن القرون الخالية. با مقدمه و حواشی زاخانو. لایپزیک.
۱۴. بیرونی الخوارزمی، م. ا. (۱۳۹۲). الآثار الباقية عن القرون الخالية. ترجمه پرویز سپیتمان. نی.
۱۵. البيهقي، ا. م. (۱۹۷۰). المحاسن و المساوئ. دار صادر.
۱۶. تقی زاده، س. ح. (۱۳۴۹). فردوسی و شاهنامه او. به اهتمام حبیب یغمائی. سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
۱۷. التَّنُوخِي، م. ع. (۱۹۹۵). نشوار المحاضرة و أخبار المناكرة. به تحقیق علی الشابی. الجزء السابع، دار صادر.
۱۸. الجاحظ البصري، ع. ب. (۱۳۲۴ق.). المحاسن و الأضداد. به تصحیح م، أ، الخانجي الكتبي. السعادة.
۱۹. خطیب بغدادی، ا. ع. ث. (۲۰۰۱). تاریخ بغداد (تاریخ مدینة السَّلام). ج. ۱۵، بشار عواد معروف. دار الغرب

الإسلامی.

۲۰. خطیبی، ا. (۱۳۹۳). خدای‌نامه. تاریخ جامع ایران. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی (ج. ۵، صص ۶۷۶-۶۹۴). مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۲۱. رحمتی، م. ک. (۱۳۹۶). ملاحظاتی در باب تصحیح کتاب الفهرست ابن ندیم. میراث شهاب، ۲۳ (۹۰)، ۲۱-۳.
۲۲. رُوزن، ب. و. (۱۳۸۲). درباره ترجمه‌های عربی خدای‌نامه. ترجمة محسن شجاعی و علی بهرامیان. ضمیمه نامه فرهنگستان، ۱۵، ۷-۵۲.
۲۳. السمعانی، ع. م. ت. (۱۹۸۸). الأنساب. تصحیح، ع، ع، البارودی. الجزء الثالث. دار الجنان.
۲۴. صفا، ذ. (۱۳۸۹). حماسه‌سرایی در ایران. امیرکبیر.
۲۵. الصَّفَدی، ص. خ. ا. (۲۰۰۰). الوافی بالوفیات. تحقیق و اعتناء، أ. أرناووط و ت، مصطفی، ج. ۱۶، ۲۲ و ۲۸. دار إحياء التراث العربی.
۲۶. طبری، م. ج. (۱۳۷۵). تاریخ طبری. ترجمة ابوالقاسم پاینده. اساطیر.
۲۷. الطبری، م. ج. (بی‌تا). تاریخ الطبری. تحقیق، ا، الکرمی. بیت الأفكار الدولية.
۲۸. فاتحی‌نژاد، ع. (۱۳۷۰). جاحظ (بخش المحاسن و الأضداد. دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (ج. ۱۷). مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۲۹. کریستن‌سن، آ. (۱۳۹۳). نمونه‌های نخستین انسان و نخستین شهریار در تاریخ افسانه‌ای ایرانیان. ترجمة ژاله آموزگار و احمد تقضلی. چشمه.
۳۰. محبری، م. ح. ب. (بی‌تا). المحبر. تصحیح لیختن شتیر دار الإفاق الحديدة.
۳۱. المرزبان الکرخی البغدادی، م. س. (۱۹۸۷). الحنین الی الأوطان. تحقیق، ج، العَطِيَّة. مجلة المورد، ۱۶ (۱)، ۱۲۹-۱۷۴.
۳۲. المسعودی، ع. ح. ع. (۱۳۴۹). التنبيه والإشراف. ترجمة ابوالقاسم پاینده. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۳۳. المسعودی، ع. ح. ع. (۱۹۳۸). التنبيه والإشراف. تصحیح و مراجعته، عبدالله اسماعیل الصاوی. دار الصاوی.
۳۴. المسعودی، ع. ح. ع. (۱۹۷۳). مروج الذهب و معادن الجواهر. تحقیق، م، ی، عبدالحمید. الجزء الاول. دار الفکر.

۳۵. نوری عثمان، م. (۱۳۵۴). خداینامه‌ها و شاهنامه‌های مأخذ فردوسی. جشن‌نامه محمد پروین گنابادی. زیر نظر محسن ابوالقاسمی، با همکاری محمد روشن (صص. ۲۸۷-۳۳۲). توس.
۳۶. نولدکه، ت. (۱۳۵۸). تاریخ ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان. ترجمه عباس زریاب. انجمن آثار ملی.
۳۷. هامین آنتیلا، ی. (۱۳۹۹). خداینامه‌گ: شاهنامه فارسی میانه. ترجمه مهناز بابایی. مروارید.
۳۸. یاقوت الحموی (۱۹۹۳). معجم الأدباء إرشاد الأریب إلى معرفة الأديب. تحقیق، إحسان عباس. الجزء الأول. دار الغرب الإسلامي.

39. Hameen-Anttila, J. (2018). *Khwadāynāmag: The middle Persian book of kings*. Brill.